

**Aydın
Mədətoğlu**

Bizim yazar

nə qədəm basan Səlcuqlular Orta Asiyadan Aralıq dənizi sahillərinə, Dərbənd keçidindən Kəngər körfəzinə qədər əraziləri əhatə edən Böyük Səlcuqlu İmperatorluğunu yaratdılar.

1159), Fələki Şirvani (1108-1146), Əfzələddin Xaqani (1126-1199), Hizami Gəncəvi (1141-1209) və o dövr üçün dünyada analoqu olmayan qadın şairə Məhsəti Gəncəvi kimi şair-filosoflar, Eynəqzət Miyanəçi (1099-1131) kimi böyük filosof, panteist mütəfəkkir Əbu-

rəsədxanasının yaradıcısı, böyük astronom və dövlət xadimi Həsirəddin Tusi, məşhur riyaziyyatçı Übeyd Təbrizi, görkəmli filosoflar Siracəddin Urməvi, Mahmud Şəbüstəri, məşhur tibb alimi Mahmud ibn İlyas, məşhur musiqişünaslar olan Səfiəddin Urməvi və Əbdülqadir Ma-

müridi mübariz şair-filosof, Azərbaycan söz sənətinin zirvəsi sayılan İmadeddin Həsiminin simasında Azərbaycan Türk dili gələcək milli dövlətçiliyimizin ana sütunlarından birini təşkil etmişdir.

XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda siyasi çəkişmələr daha da

VIII əsrin əvvəllərində ərəblər Azərbaycanı işğal edərək xilafətin tərkibinə daxil edirlər. Artıq bu dövrdən başlayaraq Azərbaycanda ərəb xilafətinə qarşı Xürrəmilər hərəkatı başlayır. 20 ildən çox, bəzi müəlliflərə görə, hətta 60 ildən çox» (Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1994, səh. 256) davam edən bu azadlıq müharibəsi dünyaya meydan oxuyan bir imperatorluğu sarsıdaraq Abbasilər xilafətinin ayrı-ayrı dövlətlərə parçalanmasını şərtləndirdi. Babəkin adı ilə adlandırılan bu azadlıq müharibəsi «Azərbaycan xalqının tarixinə şanlı səhifələr yazaraq, onun azadlıqsevər ruhunu, yadelli əsarətə boyun əyməməsini, öz istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə əzmini göstərmişdi». Xürrəmilər hərəkatı və Babək haqqında istər orta əsr, istərsə də müasir tarixşünaslıqda ətraflı və bir çox hallarda da qərəzli məlumatlar verildiyindən biz yalnız onu qeyd edirik ki, Xürrəmilik özünəqədərki Zərdüştüylü, Maniliyi, bir çox bidətçilik təlimlərini və ən başlıcası Məzdekiliyi özündə birləşdirmişdi. Bu hərəkat müstəqil bir Azərbaycan dövlətinin yaranması ilə nəticələnməyə, nəhəng bir imperatorluğun dağılmasına rəvac verdi. Artıq IX əsrin I yarısından etibarən Xilafətdən asılı olan ölkələrdə, o cümlədən də Azərbaycanda bir sıra kiçik feodal dövlətlər meydana gəldi ki, bunların ən başlıcaları Azərbaycanın Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilər dövlətləri idi.

Beləliklə təqribən min beş yüz illik tarixi dövərdə Azərbaycan Türkləri bəşər mədəniyyətinə «Avesta» və «Ərşəkname» kimi əsərlər, Azərdüşt və Mani kimi Peyğəmbərlər, Məzdek və Babək kimi tarixi qəhrəmanlar bəxş etmişdir. Ruhları şad olsun.

Adi çəkilən dövlətlərin Azərbaycan mədəniyyət tarixində çox böyük uğurları olmasa da, Səlcuqluların Azərbaycana gəlişinə qədər təqribən 230 il müddətində bir-birlərini əvəz etsələr də, Azərbaycan dövlətçilik ənənəsinin bərpasında mühüm rol oynamış, Azərbaycan dövlətçiliyini qoruyub saxlaya bilmişlər.

XI əsrin I yarısından başlayaraq tarix səhnəsi-

Tarixdən bu günə - Azərbaycan türkləri

(başlanğıcı ötən sayımızda)

Səlcuqlular «ümumdünya tarixinin gedişinə fəal təsir göstərmiş, Yaxın və Orta Şərqi etnik, hərbi-siyasi və ictimai-iqtisadi tarixində dərin iz buraxmışdır» (Bax: Azərbaycan tarixi, Redaktoru S.Əliyev, səh. 214). Bu izlər Azərbaycanda da özünü göstərmiş, Azərbaycan ictimai-siyasi, fəlsəfi və mədəni həyatında da mühüm rol oynamışdır. Səlcuqlulardan sonra Azərbaycanda yenidən min illik Türk səltənəti bərqərar olmuş, bu min illik dövərdə Azərbaycanda Atabəylər, Şirvanşahlar, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar və Qacarlar kimi yerli dövlətlər, Xarəzmşahlar, Elxanilər və Teymurilər kimi Türk dövlətləri tarixə öz möhürünü vurmuş, Azərbaycanda ədəbi-bədii, fəlsəfi dil Türk dili olmasa da regionda ümumi ünsiyyət vasitəsi Türk dili olmuş, Azərbaycan dövlətçilik ənənəsi qorunub saxlanmışdır.

Səlcuqlu İmperatorluğunun zəifləməsi nəticəsində Azərbaycan feodal dövlətlərinin müstəqilliyi üçün şərait yaranmış, yaranmış şəraitdən istifadə edən Şirvanşahlar XII əsrin ikinci yarısında quzeydə, Şəmsəddin Eldəniz isə güneydə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin əsasını qoydular. Ölkənin həm şimalı, həm də cənubunda bir canlanma başlandı. Bu canlanma hər şeydə olduğu kimi, ictimai-siyasi, fəlsəfi və bədii yaradıcılıq sahəsində də özünü göstərdi. Tədqiqatçılar haqlı olaraq XII əsr Azərbaycanın intibah dövrü adlandırırlar. Dövlət başçıları ölkədə elmin, fəlsəfənin, ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş və nəticədə bu dövrdə yazıb yaranan sənətkarlar təkcə Azərbaycanın deyil, bütün dünyanın iftixarı olmuşlar. Bu dövr Azərbaycanı, dünyaya Şəmsəddin Eldəniz, Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhləvan, Qızıl Arslan, Şirvanşah Mənuçöhr, Axsitən kimi dövlət başçıları, Əbülülə Gəncəvi (1096-

həfs Sührəvərdi (1145-1234) kimi görkəmli filosof, hüquqşünas alim, sufizm nəzəriyyəçisi, «İsrailçilik» fəlsəfəsinin banisi, ictimai-siyasi xadim Şihabəddin Sührəvərdi kimi filosof, Əcəmi Haxçıvani kimi cahanşümul memar bəxş etmişdir. Bu dahilərin əsərləri təkcə Azərbaycanın deyil, Şərqi və Qərbi ictimai-siyasi, fəlsəfi və ədəbi fikrinin inkişafında mühüm rol oynamışlar.

XIII əsrin birinci yarısından başlayaraq Azərbaycan Xarəzmşahların, daha sonra isə XIV əsrin

rağayı, tarixçi alimlər olan Əhməd Təbrizi, Əbu Bəkr əl-Əhəri, Məhəmməd ibn Hinduşah Haxçıvani, coğrafiya alimi Həmdullah Qəzvini, memarlardan Zeynəddin Şirvani, Mahmud ibn Məqsud, Əbdülmömin Təbrizi, Hacı Əli şah Təbrizi, şair-filosof Marağalı Əvhədi, ana dilində əsərlər yazan İzzəddin Həsənoğlu, «Qisseyi-Yusif» əsərinin müəllifi Əli, «Yusif və Züleyxa» poemasının müəllifi Mustafa Zəriri, Sulu Fəqih və b. şəxsiyyətlər bəxş etmişdir.

güclənməyə başlayır. 1410-cu ildə Cələri Sultan Əhmədi məğlub edən Qaraqoyunlu Qara Yusif Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin əsasını qoyur. Qaraqoyunlular 1412-ci ildə Şirvanşahları da məğlub edərək 58 il Azərbaycanda hökmranlıq edirlər. Həhayət 1467-ci ildə Ağqoyunlu Uzun Həsən sonuncu Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Həqiqini (1435-1467) məğlub edərək Ağqoyunlu dövlətinin əsasını qoyur. Beləliklə təkcə XV əsrdə Azərbaycanda Şirvanşahlar, Cəla-

sonlarına qədər Elxanilərin hakimiyyəti altında olmuşdur. İran və Azərbaycana hakimlik edən Elxanilər 1258-ci ildə Bağdadı da tutaraq 500 illik Abbasilər xilafətinə son qoydular. Elxanilər dövründə Azərbaycan Böyük Moğol İmeriyasının beşinci ulusunun siyasi-inzibati mərkəzinə çevrilmiş, Azərbaycanda mərkəzi hakimiyyətin güclənməsinə, elm və mədəniyyətin çiçəklənməsinə, təsərrüfatın canlanmasına səbəb olmuş, ölkədə yeni idarəçilik sistemi yaradılmışdır. Elxanilər dövrü Azərbaycanı Hülakü, Qazan xan, Sultan Məhəmməd Ulcaytu kimi dövlət başçıları, dünya elm və mədəniyyətinə alim-tarixçi Xacə Rəşidəddin, Marağa

Bu dövrdə Azərbaycanın quzeyində Şirvanşahlar əvvəlcə Xarəzmşahların, sonra Elxanilərin, Qızıl Orda xanlığının, Cəlariyələrin, daha sonra isə Teymurilərin vassalı olmuş, nəhayət 1382-ci ildə Şirvan şahı Huşəngin (1372-1382) öldürülməsi ilə Şirvanda Kəsraniyə sülaləsi (1027-1382) son qoyulmuş, İbrahim taxta çıxarılmışsa da, o da Teymurilərin vassallığını qəbul etmişdi. Teymurun ölümündən sonra İbrahim Azərbaycanın şimal torpaqlarının bir çoxunu birləşdirərək müstəqil siyasət yeritməyə başlamışdı. Azərbaycanda XIV əsrin sonları XV əsrin əvvəllərində yetişən Azərbaycan mütəfəkkirləri olan Təbrizli Fəzlullah Həimi və onun

rilər, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular adlı dörd dövlət mövcud olmuşdur. Bu dövr Azərbaycan mədəniyyəti özünəməxsus inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, ölkədə geniş məktəb və mədrəsə şəbəkəsi yaradılmış, bu məktəb və mədrəsələrdə sənət dərsləri ilə yanaşı, məntiq, fəlsəfə, riyaziyyat, nücum və s. fənlər tədris olunmuş, tarix, coğrafiya, fəlsəfə, məntiq, qrammatika və ədəbiyyata aid bir sıra elmi əsərlər yaradılmışdı. Bu dövr Azərbaycana Bədr Şirvani, Şah Qasım Ənvar, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi, Cahənşah Həqiqi, Əbdülqadir Marağayı, Məhəmməd Qarabaği, Sara Xatun kimi şəxsiyyətlər bəxş etmişdir.

ardı var